

Janusz Mucha* i Łukasz Krzyżowski**

SOCJOLOGIA POLSKA PO PRZEMIANACH USTROJOWYCH KOŃCA LAT OSIEMDZIESIĄTYCH. KILKA SPOSTRZEŻEŃ¹

SYTUACJA POWOJENNEJ SOCJOLOGII POLSKIEJ PRZED ROKIEM 1989

Polska socjologia była dyscypliną dobrze ukształtowaną już pod koniec lat dwudziestych XX wieku. Jako kierunek studiów magisterskich istniała pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku w prawie wszystkich ówczesnych uniwersytetach, a także w Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC PZPR. Od roku 1957 działa aktywnie Polskie Towarzystwo Socjologiczne. Po II wojnie światowej rozwijało się piśmiennictwo socjologiczne. Nie wydaje się jednak, aby można było wskazać jakąś ważną, opublikowaną w Polsce przed 1990 r. syntezę, podsumowującą wyniki badań nad społeczeństwem polskim. Prowadzono w okresie socjalizmu badania opinii publicznej. Działało kilka państwowych lub parapaństwowych ośrodków. Publikowano tłumaczenia klasyki światowej. Celowała w tym Biblioteka Socjologiczna PWN. Do czasu „Pierwszej Solidarności” działali „socjologowie zakładowi” – eksperci w mikroskali, ale i w ramach centralnego sterowania gospodarką. Socjologowie polscy starali się utrzymywać możliwie szerokie kontakty międzynarodowe. Współpraca z socjologami z Europy Środkowo-Wschodniej regulowana była jednak szczególnie na szczeblu rządowym. Polacy należeli do najwyższych

* Prof. dr hab., Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie,

** Mgr, asystent w Katedrze Socjologii Ogólnej i Antropologii Społecznej WH AGH.

¹ Tekst niniejszy przeczytało, na różnych etapach jego tworzenia, wiele osób. Różne (dużo obszerniejsze) jego wersje były wcześniej publikowane w „Przeglądzie Socjologicznym” L, 1(2001), s. 199-239 i w książce pod redakcją Janusza Muchy i Mike’a F. Keena *Pierwsze lata suwerenności. Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej o krajach tego regionu*, Warszawa 2004, s. 37-71. Tam też czytelnik może znaleźć dokumentację bibliograficzną i inną oraz szczegóły, które tutaj się nie zmieściły.

władz ISA: przewodniczący Jan Szczepański oraz wiceprzewodniczącą Stanisław Ossowski i Magdalena Sokołowska.

W socjalizmie wymuszone było podporządkowanie wszystkiego władzom politycznym. Silne było „upartyjnienie” dyscypliny. Spadło ono po roku 1980. Nadreprezentacja marksizmu była wymuszona instytucjonalnie, na ogół w interpretacji apologetycznej, a nie krytycznej². Silna była cenzura. Ważną konsekwencją była nieobecność ważnych tematów. W myśleniu potocznym i socjologicznym tamtego okresu nie było miejsca dla poglądu, iż ten system podlega prawom przejściowości i przemijania. Od roku 1976 istniał jednak nielegalny, ale w dużych środowiskach akademickich łatwo dostępny, „drugi obieg” publikacyjny. Publikowanie w nim tekstów socjologicznych (zasadniczo dopiero od stanu wojennego) było pewną próbą obejścia cenzury.

KILKA UWAG O TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ W POLSCE, POCZĄWSZY OD ROKU 1989

Przemiana lat 1989-1990 była faktycznie wieloaspektowa. Powstały instytucje gospodarki rynkowej, nastąpiło gospodarcze i kulturowe otwarcie kraju. W konsekwencji miał miejsce wielki rozwój handlu, import towarów, ale też upadek wielu mało efektywnych sektorów polskiej gospodarki. Nastąpiła zmiana struktury klasowej (poprzez rozwój prywatnej przedsiębiorczości, ale i poprzez powstanie wielkiej zbiorowości bezrobotnych). Powstało wiele nowych zawodów. Powstały partie polityczne, wprowadzone zostały wolne wybory, demokracja proceduralna na poziomie centralnym i lokalnym. Polacy uzyskali stopniowo możliwość bezwizowych podróży po całej Europie i niektórych krajach pozaeuropejskich. Zaktywizowały się mniejszości etniczne i inne grupy dotąd milczące, będące na „marginesach” społeczeństwa, np. homoseksualiści. Zaczęło tworzyć się społeczeństwo obywatelskie – powstawały nie tylko partie polityczne, ale też bardzo liczne stowarzyszenia, kluby, komitety. Nastąpił wielki rozwój prasy lokalnej, lokalnego prywatnego radia, telewizji. W ciągu zaledwie kilku lat pojawiło się nowe społeczeństwo. Powstało nowe pole badań dla socjologów.

² Do połowy lat osiemdziesiątych, pierwszy autor tego tekstu uważał się za marksistę i do 13 grudnia 1981 r. był członkiem PZPR.

SOCJOLOGIA A ZMIANY SYSTEMOWE. UWAGI OGÓLNE

Nie ma już cenzury. Pojawiły się nowe sposoby finansowania badań. Polscy badacze uczestniczą znacznie częściej niż poprzednio w międzynarodowych projektach badawczych. Nastąpiła demokratyzacja życia wewnętrznego nauki. Od połowy lat dziewięćdziesiątych organizowane są konkursy na stanowisko redaktora naczelnego „Studiów Socjologicznych” (pismo Komitetu Socjologii PAN i Instytutu Filozofii i Socjologii PAN) i „The Polish Sociological Review” (pismo Zarządu Głównego PTS). W polskich czasopismach spotykamy udane próby dorównania do standardów zachodnich. W roku 2006 „The Polish Sociological Review”, a w końcu roku 2008 „Studia Socjologiczne” weszły na tzw. listy filadelfijskie. Pojawił się, już w drugiej dekadzie, internetowy „Przegląd Socjologii Jakościowej” i jego międzynarodowa wersja „Qualitative Sociology Review”, założone przez Krzysztofa Koneckiego. Powstały nowe oficyny wydawnicze, które specjalizują się w naukach społecznych. Należą do nich na przykład krakowski Nomos, poznański Zysk i S-ka, warszawski Scholar. Warszawska Oficyna Naukowa wydała np. *Encyklopedię Socjologii*. Wyraźna jest na rynku duża rola Wydawnictwa IFiS PAN. Trudno w pełni zorientować się w natłoku publikacji. Stąd ciągłe znaczenie „Informacji Bibliograficznej” PTSu. Socjologowie publikują w wymienionych wcześniej pismach, w „Kulturze i Społeczeństwie”, „Przeglądzie Socjologicznym”, jak również na przykład w „Przeglądzie Polonijnym”, „Przeglądzie Zachodnim”, a także w miesięcznikach, jak „Odra” czy katolickich „Znak” i „Więź”. Uczestniczą tam też w dyskusjach redakcyjnych.

Pojawiły się nowe ważne inicjatywy wydawnicze. Najważniejsza to *Encyklopedia Socjologii*. Początki prac, na zlecenie KS PAN, z inicjatywy i pod przewodnictwem Władysława Kwaśniewicza, miały miejsce w roku 1991. Tom pierwszy ukazał się w roku 1998, a tom piąty, *Suplement*, w roku 2005. Wydawnictwo Naukowe PWN kontynuuje wydawanie Biblioteki Socjologicznej. Oficyna Naukowa wydaje serię Biblioteka Myśli Socjologicznej, Nomos serię Współczesne Teorie Socjologiczne, Scholar – serię Wykłady z Socjologii. Ważne są też inicjatywy badawcze i publikacyjne Komitetu Socjologii PAN. Z kolei Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego zaczęło na początku XXI stulecia wydawać serie „Cultura” i „Eidos”.

Widoczna jest publiczna przydatność socjologii w związku z otwartością życia społecznego, wyborami lokalnymi i centralnymi, rynkiem i konkurencją na nim. Socjolog to teraz ekspert w sprawach polityki, życia obywatelskiego i rynku. Stałe są komentarze socjologów w ogólnopolskiej telewizji i w pra-

sie. Socjologia traktowana jest potocznie przede wszystkim jako badania rynkowe i sondażowe. Socjologowie stali się też ekspertami w kwestiach problemów społecznych (bezrobocie, nędza, przestępczość) występujących w związku z transformacją systemową. Wyraźne jest oddolne zapotrzebowanie na specjalistów w tej dziedzinie, stąd wielki rozwój socjologicznych studiów z zakresu polityki socjalnej i pracy socjalnej. Socjologowie są często ekspertami w projektach społecznych, finansowanych ze środków unijnych.

Zauważyć można ciągłość i zmianę establishmentu socjologicznego. Zarząd Główny PTS dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych został w pewnym sensie „odmłodzony”. KS PAN w ponad połowie składa się z osób mających powyżej 55 lat. Dopiero podczas Zjazdu Socjologicznego w Zielonej Górze w roku 2007 młodszy socjologowie organizowali sesje plenarne i sympozja oraz wygłaszali na nich referaty.

POLSKA „PO PRZEŁOMIE” I SOCJOLOGICZNE OBSZARY BADAWCZE

Przedstawimy tutaj tylko wybrane kierunki badań, które według nas pokazują specyfikę społeczeństwa polskiego w procesie przemian. Pomijamy też te dzieła, które powstały na podstawie materiałów pochodzący z czasów socjalizmu. Odwołamy się tylko do książek wydanych w Polsce, przede wszystkim w pierwszej dekadzie przemian, oraz do niektórych (wszystkie trudno by było wymienić) specjalnych numerów głównych czasopism socjologicznych. Warto pamiętać o tym, że numery specjalne nie zawsze były etykietkowane odpowiednim tytułem, mimo iż treść artykułów bywała jednorodna. Kwartalnik „Kultura i Społeczeństwo” to prawie wyłącznie zeszyty specjalne. Wspominamy tu dalej tylko to, co występuje pod etykietką socjologii, choć wiemy, że często odróżnienie jej od innych dyscyplin jest wysoce subiektywne. Wiemy też, że cały ten przegląd jest subiektywny.

Można mieć wrażenie, że w pierwszej dekadzie po 1989 r. w Polsce występował pewien odwrót od teorii jako takiej i od ogólnej metodologii nauk. Warto jednak wspomnieć publikację książek na temat socjologii Pierre’a Bourdieu (np. Małgorzata Jacyno 1997³), socjologii

³ Pełną dokumentację znajdzie czytelnik w przypisie pierwszym we wskazanych tam miejscach. Tu podajemy nazwiska autorów i rok wydania interesujących nas książek. W przypadku artykułów podajemy nieco dokładniejsze dane.

interpretatywnej (np. Andrzej Piotrowski 1998), pojęcia definicji sytuacji i wielości światów społecznych (Aleksander Manterys 1997, 2000, 2008), socjologii mikrostrukturalnej, a w szczególności nowych trendów w teorii wymiany (por. Tadeusz Sozański, Jacek Szmátka i Marian Kempny 1993) czy na temat nowych trendów w socjologii wiedzy (Andrzej Zybortowicz 1995) i roli teoretyzowania w socjologii (Bronisław Misztal 2000). Opublikowano, już w kolejnej dekadzie, kilka tłumaczeń książek Piotra Sztompki. Poza tym wiele empirycznych badań inspirowanych jest teoretycznie. Widzimy tu w szczególności: a) teorię ugruntowaną i szerzej socjologię interpretatywną w jej zastosowaniach w postaci korzystania z metod jakościowych (por. np. Anna Wyka 1993, Krzysztof Konecki 2000), wiele badań prowadzonych na podstawie ogólnej metodologii analizy biografii (por. np. Marek Czyżewski, Andrzej Piotrowski i Alicja Rokuszewska-Pawełek 1996, Wojciech Sitek 1996 i specjalny numer „Kultury i Społeczeństwa” 4(1995) pod tytułem *Biografia a tożsamość narodowa*); b) nowy instytucjonalizm i prowadzoną z jego pomocą analizę transformacji ustrojowej (do tego wrócimy); c) teorie racjonalnego wyboru (por. numery „Studiów Socjologicznych” 3(1998) i 1-2(2000) temu zagadnieniu w całości poświęcone); d) teorię zmiany społecznej stosowaną do interpretacji transformacji systemowej (por. np. Andrzej Rychard 1993, Edmund Wnuk-Lipiński 1996); e) postmodernizm w analizach zmiany kulturowej (por. np. Marian Kempny, Alina Kapciak i Sławomir Łodziński 1997 czy bardzo liczne i wpływowe tłumaczenia książek Zygmunta Baumana). Nurty te nakładają się często na siebie.

W Polsce nastąpił niewątpliwy odwrót od marksizmu, a już na pewno od marksistowskiej samoidentyfikacji. Można powiedzieć, że od początku lat osiemdziesiątych marksizm nie był ważnym zagadnieniem teoretycznym dla socjologów kształcących się w głównych ośrodkach akademickich. Na jego miejsce nie wkroczyła żadna inna wyraźnie sformułowana ideologia, która stanowiłaby ramy dla socjologicznej interpretacji świata. Typowe marksistowskie wątki, takie jak ekonomiczne uwarunkowania procesów społecznych, struktura klasowa i jej dynamika, procesy klasotwórcze, interesy grupowe i ich sprzeczności czy konflikt społeczny i jego konsekwencje, pojawiały się oczywiście w następnych dekadach w wielu książkach. Nie wydaje się jednak, by określano te wątki jako właśnie marksistowskie. Uczni eksponujący je, gdy deklarują jakąś własną opcję teoretyczną (co nie było częste), woleli nazywać siebie heglistami czy weberystami.

Duże było – naszym zdaniem – zainteresowanie metodologią badań empirycznych i to zarówno jakościową, jak i ilościową (zwłaszcza badań sondażowych). Coraz częstsze są analizy etycznych aspektów metod

stosowanych przez badaczy społecznych. Systematycznie organizowane były konferencje Sekcji Metodologii PTS, a także Zakładu Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Socjologii UW. Publikowane były książki o rozmaitych metodach, „startych” i „nowych” (np. Antoni Sułek 1990, Krystyna Lutyńska 1993, Henryk Domański, Krystyna Lutyńska i Andrzej Rostocki 1999, Krzysztof Konecki 2000, Paweł Sztabiński, Franciszek Sztabiński i Zbigniew Sawicki 2004). Ukazała się książka Anny Wyki, nawiązująca przede wszystkim do interpretatywnej antropologii społecznej (1993). Wyszły numery specjalne „Kultury i Społeczeństwa” 1(1990): *Metody badań socjologicznych wobec współczesności*, duża dyskusja redakcyjna w numerze 3(1993) na temat *Metod badań socjologicznych w dobie transformacji*, numer 4(1999) poświęcony *Narodzinom badań opinii publicznej w Polsce*. W ramach studiów socjologicznych organizowane były, od dawna zresztą, kursy SPSS. Ukazały się specjalne podręczniki tego pakietu (np. Jarosław Górniak i Janusz Wachnicki 2000, Maria Nawojczyk 2002). Szybko rozprzestrzeniły się, choć późno wkroczyły do Polski, badania fokusowe. Ukazały się, choć nieco później, podręczniki wspomagające te badania (np. Jolanta Lisek-Michalska i Paweł Daniłowicz 2007). Mowa też o nich w licznych zbiorach metodologicznych. Bardzo wiele badań prowadzono z zastosowaniem metody wywiadu pogłębionego i metody biograficznej. Od roku 1995 ukazuje się wydawane przez IFiS PAN pismo „ASK” w całości poświęcone metodologii badań społecznych. Już w początkach XXI wieku pojawiły się książki i podręczniki poświęcone antropologii obrazu (Krzysztof Olechnicki 2003) i socjologii wizualnej (Piotr Sztompka 2005). Coraz więcej uwagi poświęcają badacze zastosowaniu analizy konwersacyjnej w socjologii (por. np. Dorota Rancew-Sikora 2007, Anna Horolots 2008). Rozwijają się badania internetowe. Ukazały się specjalne zeszyty „Studiów Socjologicznych” 3(2007) i „Kultury i Społeczeństwa” 4(2004) temu poświęcone.

Najpełniejsza „surowa” wiedza o społeczeństwie polskim dostępna jest dzięki Polskiemu Generalnemu Sondażowi Społecznemu (wzorowanemu na amerykańskim General Social Survey i European Social Survey, w tym ostatnim Polska uczestniczy od roku 2002). Projekt ten, kierowany przez Bogdana Cichomskiego, jest od 1992 r. ważnym, choć nieregularnym programem badań Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. Problematyka PGSS obejmuje badanie indywidualnych postaw, cenionych wartości, orientacji i zachowań społecznych, jak również pomiar zróżnicowania społeczno-demograficznego, zawodowego, edukacyjnego i ekonomicznego reprezentatywnych grup i warstw społecznych w Polsce. Od 1992 r. do PGSS dołączane były różnorodne

moduły problemowe z międzynarodowych badań International Social Survey Programme (ISSP), realizowanych obecnie w 29 krajach⁴. Wspomnieć trzeba o programie Diagnoza Społeczna, prowadzonym przez Janusza Czapińskiego, psychologa społecznego. Badania te realizowane są co dwa lata od roku 2000.

Od 1989 r. prowadzone były systematyczne badania socjologiczne nad procesem transformacji społeczno-ekonomicznej. Tu wiele zagadnień wydaje się ważnych. Pierwszym jest ogólna analiza zmian w gospodarce (przejścia od socjalizmu do kapitalizmu) w szerokim kontekście społecznym i politycznym (w tym międzynarodowym), prowadzona na podstawie założeń neoinstytucjonalizmu (por. Andrzej Rychard 1993, Witold Morawski 1998). Problematyka tworzenia się nowych instytucji i nowego społeczeństwa na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych analizowana jest też w ważnym zbiorze na temat postaw Polaków wobec zmian instytucjonalnych (Marek Ziółkowski 1993). Drugim badanym często zagadnieniem jest prywatyzacja gospodarki. Prowadzone były analizy prywatyzacji istniejących wcześniej państwowych przedsiębiorstw, społecznych szans i zagrożeń związanych z tym procesem (por. Maria Jarosz 1993), a później też stosunków między nowymi zagranicznymi właścicielami a polskimi robotnikami (por. Maria Jarosz 1997). Badane były też postawy i społeczna sytuacja robotników, związków zawodowych i samorządów pracowniczych w trakcie takiej prywatyzacji (por. Barbara Gąciarz i Włodzimierz Pańków 1997). Prywatyzacja polskiej gospodarki to również bardzo szybkie tworzenie się zupełnie nowych, na ogół małych prywatnych przedsiębiorstw (por. Irena Reszke 1998). Trzecie zagadnienie związane z gospodarką to stosunki pracy w nowej rynkowej i demokratycznej sytuacji. Prowadzone były w kilku ośrodkach badania nad zbiorowymi stosunkami pracy i nową rolą związków zawodowych we wszystkich rodzajach polskich przedsiębiorstw w trakcie rozpadu starego systemu i bolesnego (również dla związków zawodowych) tworzenia się nowego układu sił (por. Wiesława Kozek 1997; Wiesława Kozek i Jolanta Kulpińska 1998; Juliusz Gardawski, Barbara Gąciarz, Andrzej Mokrzyzewski i Włodzimierz Pańków 1999). Układem odniesienia była często Unia Europejska. Po czwarte, ważnym zagadnieniem badawczym były nowe modele konsumpcji (por. Joanna Sikorska 1998).

Poza pozytywnymi, pojawiły się i negatywne konsekwencje transformacji systemowej, takie jak „stara” i „nowa” bieda, bezrobocie, prze-

⁴ W styczniu 2004 r. zainaugurowano działalność Europejskiego Sondażu Społecznego. Jest to program międzynarodowy realizowany w Polsce – przez IFiS PAN.

stępczość zorganizowana, korupcja. Wskazać warto trzy najważniejsze, współpracujące ze sobą ośrodki badania biedy. Instytut Socjologii UŚ w Katowicach badał już od początku procesu przemian głównie psychologiczne aspekty biedy i biedę w starych regionach przemysłowych, w szczególności regionach górnictwa i hutnictwa. Uwagę poświęcano też bezrobotnej młodzieży (por. Kazimiera Wódcz 1993). Instytut Socjologii UŁ badał głównie problematykę biedy wielkomiejskiej. Podejście było historyczne i porównawcze w kilku znaczeniach. Odróżniono „starą” biedę od „nowej”, wskazano specyfikę polskiej biedy wielkomiejskiej na tle biedy w krajach Europy Zachodniej, porównano sytuację w dwóch polskich wielkich miastach: Katowicach i Łodzi. Wskazano też związek między płcią a biedą i między bezrobociem a biedą (por. Wielisława Warzywoda-Kruszyńska i Jolanta Grotowska-Leder 1996). Trzeci ośrodek, Zakład Teorii Kultury IFiS PAN, badał przede wszystkim historyczne (dziedziczenie biedy) i kulturowe aspekty ubóstwa, a także wiejską biedę w osiedlach popegeerowskich. Tu badania prowadzone były zwłaszcza na podstawie obszernych wywiadów biograficznych i historii rodzin (podsumowanie tych badań zawarte jest w pracy: Elżbieta Tarkowska 2000, por. też np. numer specjalny „Kultury i Społeczeństwa” 2(1998) poświęcony *Biedzie i cierpieniu*, gdzie zawarto prace badawczy z różnych ośrodków). Różne badania nad biedą łączy konceptualizacja w kategoriach wykluczenia społecznego (por. Stanisława Golinowska, Elżbieta Tarkowska i Irena Topińska 2005 czy numery specjalne „Kultury i Społeczeństwa” 4(2002) i 2(2004).

Bezrobocie jest bardzo poważnym problemem w każdej gospodarce rynkowej. W Polsce występuje ono od samego początku transformacji. Przez całą pierwszą dekadę mieliśmy ponad 10% bezrobocie, wahało się ono jednak stale, a pod koniec dekady osiągnęło około 16% (pod koniec drugiej dekady, a przed kryzysem finansowym z października 2008 r. spadło znów do około 10%). Badania nad tym zjawiskiem prowadzono od początku. W 1993 r. przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN wydane zostało podsumowanie jednego z programów. Jest to dość wielostronne spojrzenie. Znajdujemy tu analizę cech charakterystycznych dla bezrobocia polskiego (jednak faktycznie bez porównania z sytuacją zagraniczną), życia codziennego bezrobotnych, stosunku urzędników, zwłaszcza z urzędów pracy, do bezrobotnych, prezentację bezrobocia w małych miastach, dużych miastach oraz na wsi (por. Ryszard Borowicz i Krystyna Łapińska-Tyszka 1993). W tym samym czasie prowadzony był duży program badawczy w siedmiu miastach różnej wielkości. Tu bezrobocie traktowano jako problem głównie moralny. Badane były wartości

codzienne bezrobotnych, indywidualne i społeczne skutki bezrobocia, postawy bezrobotnych wobec pracy jako wartości, ich oczekiwania wobec nowego miejsca pracy (Janusz Mariański 1994).

Istnieje wiele interesujących socjologicznych prac na temat nowych rodzajów przestępczości: przestępczości zorganizowanej, powiązanej z narkotykami i z Internetem. Wyróżnić też trzeba problematykę korupcji, gdyż według ocen instytucji międzynarodowych (na przykład Transparency International, gdzie dużą rolę odgrywa profesor socjologii Antoni Kamiński) korupcja w Polsce jest bardzo silnie rozwinięta (por. Andrzej Siemaszko 2000 czy czasopismo „Więź” numer 9(1998)). Ogólniejsze wyniki badań na temat społeczno-kulturowych negatywnych konsekwencji transformacji zawiera praca Piotra Sztompki (2000) poświęcona traumie społecznej. W roku 2002 (zeszyt 2) *Dysfunkcjami (polskiego) kapitalizmu* zajęła się „Kultura i Społeczeństwo”.

Prowadzone były badania nad dynamiką struktury klasowej. Polscy badacze odeszli od dominujących w poprzednich dekadach ujęć czysto stratyfikacyjnych, które nie pozwalały ujawnić źródeł napięć i konfliktów społecznych. W nowy typ badań zaangażowane były różne zespoły. Zmieniła się pozycja klasy robotniczej, powstała duża kategoria bezrobotnych, ale też klasa kapitalistów. Wiele zagadnień związanych z tymi procesami klasotwórczymi omawianych jest w literaturze wcześniej przytaczanej. Tu warto zwrócić uwagę na nieco inną sprawę. Od początku przemian występuje, jak nam się wydaje, zgoda wśród teoretyków i empiryków co do tego, że społeczeństwo demokratyczne wymaga dużej i silnej klasy średniej. Problemem stało się to, czy ten wymóg funkcjonalny jest w trakcie spełniania oraz czym jest i czym powinna być ta klasa średnia. Dwie ważne książki i jeden cały numer „Kultury i Społeczeństwa” na ten temat ukazały się w roku 1994. Pierwsza książka, autorstwa Henryka Domańskiego, była spojrzeniem na problem z szerokiej perspektywy międzynarodowej. Chodziło o miejsce „starych” i „nowych” klas średnich w zachodnich ustabilizowanych społeczeństwach rynkowych i demokratycznych oraz o to, jakie grupy i dlaczego w Polsce kształtującej system rynkowy i demokratyczny można określić jako nową klasę średnią, o ile się ona krystalizuje, o ile charakteryzuje ją swoisty etos czy kultura klasowa. Druga książka to zbiór pod redakcją Jacka Kurczewskiego i Iwony Jakubowskiej-Branickiej. Poświęcona jest przede wszystkim starym (jeszcze z czasów socjalizmu) i nowym prywatnym przedsiębiorcom. Stawiany był tu przede wszystkim problem, czy kształtuje się jakiś nowy etos tej klasy przedsiębiorców, na czym polegają ich wzory życiowe i osobowe, ich postawy wobec prawa i mo-

ralności, style czasu wolnego itp. Duża dyskusja redakcyjna odbyła się na ten temat w „Kulturze i Społeczeństwie” 1(1994), zatytułowana *Klasy we współczesnej Polsce*. Trzeci główny uczestnik debaty tych czasów, obok Domańskiego i Kurczewskiego, to Edmund Mokrzycki. Ukazał się numer „The Polish Sociological Review” (2/2000) z międzynarodową dyskusją wokół artykułu Domańskiego na temat tego, w jakim sensie istnieją w Polsce klasy społeczne. Podsumowanie dotychczasowych badań przyniosła książka pod redakcją Henryka Domańskiego z roku 2008 poświęcona zmianom stratyfikacji w Polsce.

Jak się wydaje, dekada lat dziewięćdziesiątych przyniosła nieco mniej badań nad ludnością wiejską, niż dekady poprzednie. Studia takie były jednak prowadzone. Wskazać chcielibyśmy cztery główne ośrodki. Pierwszym jest Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, zajmujący się tą problematyką wielostronnie. W Uniwersytecie Jagiellońskim analizowano miejsce chłopstwa w strukturze przekształcającego się szybko społeczeństwa i precyzowano stanowisko socjologii polskiej wobec tak zwanej kwestii chłopskiej (por. Krzysztof Gorlach 1995, 2006). W Uniwersytecie Łódzkim koncentrowano się na badaniu wsi jako zbiorowości lokalnej i poszukiwano mechanizmów i zasobów decydujących o jej możliwościach rozwoju (por. Paweł Starosta 1995). W Uniwersytecie Mikołaja Kopernika podjęto krytyczną analizę teorii modernizacji jako paradygmatu rozwoju obszarów wiejskich i próbowano zarysować podstawy nowego modelu rozwoju wsi w Polsce i w innych krajach europejskich. Ważnym problemem badawczym była sytuacja polskiego rolnictwa w obliczu integracji z Unią Europejską (por. Andrzej Kaleta i Andrzej Hałasiewicz 1996-1998). W UMK ukazuje się umieszczony na listach filadelfijskich kwartalnik „East European Countryside”. W roku 2004 „The Polish Sociological Review” opublikował specjalny zeszyt (nr 3) poświęcony wsi. Ostatnio pojawiła się ważna syntetyczna praca Izabeli Bukraby-Rylskiej na temat socjologii wsi polskiej (2008). Warto zauważyć rozmaite przejawy współpracy między tymi ośrodkami, a także ich współpracy z socjologami z krajów aspirujących do członkostwa w Unii Europejskiej i z krajów do Unii należących. Ukazuje się nadal kwartalnik „Wieś i Rolnictwo”, a także seria Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa.

Intensywnie prowadzone były po 1989 r. badania nad światem polityki i jego różnymi aspektami. Prowadziły je zespoły badaczy o różnych biografiami politycznych, należących do różnych pokoleń. Ważnym przedmiotem badań były partie polityczne. Jest to zupełnie nowe zjawisko w Polsce, gdyż partii w rozumieniu demokracji zachodnich nie było w Polsce wcześniej w ogóle. Gdy tzw. postsolidarnościowe partie

polityczne kształtowały się na początku dekady, proces ten śledzili m.in. Mirosława Grabowska i Tadeusz Szawiel. Opierając się na ankietach audytoryjnych, dokonali analizy kongresów ugrupowań, wówczas bardzo ważnych, a dziś nieistniejących: Porozumienia Centrum, Unii Demokratycznej i Kongresu Liberalno-Demokratycznego (por. 1998). Prowadzono też badania nad partiami politycznymi w środowisku lokalnym. Tu na przykład ważny wydaje się zbiór pod redakcją Hieronima Kubiaka (1997), analizujący osiem partii politycznych w Krakowie w okresie o około pięć lat późniejszym, niż analizowany na szczęblu centralnym prowadzone przez wspomnianych wyżej Grabowską i Szawiela. System partyjny z lat 1996/97 utrzymał się już do końca dekady, ale w następnej dekadzie znów zmienił się poważnie. Całą pierwszą dekadę działalności partii politycznych w Polsce podsumował zespół badaczy pod kierunkiem Hieronima Kubiaka i Jerzego J. Wiatra (2000).

Badania nad elitami gospodarczymi i politycznymi rozpoczęto w Polsce już w samym końcu dekady lat osiemdziesiątych. W latach dziewięćdziesiątych mieliśmy ogromny ich rozwój. Ważne są też badania porównawcze (prowadzone w 1993 r. w Polsce, Rosji i na Węgrzech) przygotowane przez międzynarodowy zespół uczonych (Ivan Szelenyi, Dona Treiman i Edmund Wnuk-Lipiński 1995). Tutaj brane były pod uwagę elity gospodarcze, kulturalne i polityczne w procesie przekształceń systemowych. Program badawczy miał odpowiedzieć na pytanie o to, jak stosują się do wymienionych krajów i typów elit model wymiany (cyrkulacji) elit i model reprodukcji elit. Gros badań w tym zakresie skupia się jednak, jak mi się wydaje, na elicie parlamentarnej. I te badania prowadzono już od przełomu systemowego, od ostatniego Sejmu PRL, który wprowadzał podstawowe zmiany ustrojowe (Jacek Wasilewski i Włodzimierz Wesołowski 1992). Pod koniec pierwszej dekady opublikowano podsumowanie dotyczące już nie tylko sytuacji polskiej, ale też całej Europy Środkowowschodniej, oparte na porównawczych badaniach empirycznych w kilku krajach, ale też o rozważania nad tym, jak można zastosować współczesną socjologiczną teorię elit do analizy regionu i co ta empiryczna analiza daje teorii (por. Janina Frentzel-Zagórska i Jacek Wasilewski 2000).

Prowadzone były też prawie od początku liczne badania nad wyborami – od dramatycznych wyborów parlamentarnych w roku 1989, które wyprowadziły Polskę z socjalizmu i ważnych wyborów prezydenckich w 1990 r. W badaniach nad tymi ostatnimi, kierowanych przez Mirosławę Grabowską i Ireneusza Krzemińskiego (1991), zastosowane zostało podejście jakościowe. Prowadzono analizę sztabów wyborczych

poszczególnych kandydatów do urzędu prezydenckiego, ich kampanii wyborczych, preferencji politycznych różnych grup kandydatów, geografii wyborczej. Już na początku dekady ukazał się też zbiór pod redakcją Jacka Raciborskiego na temat kształtowania się demokracji reprezentatywnej i wyborów w Europie Środkowowschodniej zaraz po przełomie systemowym (1991). Ważna jest i inna praca Raciborskiego, która miała podsumowywać polską transformację polityczną, analizowaną z punktu widzenia wyborów. Chodzi tu o polskie wybory parlamentarne roku 1989, o wybory parlamentarne lat 1991 i 1993, wybory prezydenckie lat 1990 i 1995 oraz wybory lokalne 1990 i 1994 r. Znajdujemy tu analizę kontekstu politycznego i instytucjonalnego wszystkich tych wyborów, kampanii wyborczej, wyników, geografii politycznej, orientacji ideowych w społeczeństwie polskim i ich konsekwencji dla deklarowanych zachowań wyborczych, wpływu instytucjonalnego Kościoła rzymskokatolickiego na zachowania polityczne obywateli, absencji wyborczej i jej uwarunkowań (1997). Warto wskazać też inną, opublikowaną w 1999 r. analizę ważnych wyborów parlamentarnych z 1997 r., których Raciborski nie mógł już uwzględnić. Na podstawie danych z Polskiego Generalnego Sondażu Wyborczego mamy tu do czynienia z rozważaniami na temat zróżnicowania na prawicę i lewicę oraz polską specyfikę tego rozróżnienia, analizami ekonomicznymi i aksjologicznymi uwarunkowań zachowań wyborczych, związku między religijnością a zachowaniami wyborczymi, a także psychologicznymi profilami elektoratów głównych partii politycznych (por. Radosław Markowski 1999). Zeszyt nr 3 „Studiów Socjologicznych” z roku 2003 dotyczył *Przestrzennej teorii głosowania*.

Osobna sprawa to badania nad sferą publiczną poza czystą polityką. Istnieją duże programy badawcze i edytorskie poświęcone społecznemu funkcjonowaniu prawa w Polsce w całej dekadzie przechodzenia od socjalizmu w kierunku demokracji (por. Andrzej Kojder, Elżbieta Łojko, Wiesław Staśkiewicz i Anna Turska 1989-1993). Przeprowadzono badania nad społecznymi wizerunkami prawa w świadomości takich istotnych grup wiodących, jak biznesmeni, dziennikarze oraz posłowie, a także reprezentatywnej próby społeczeństwa polskiego.

Od wiosny 1989 r. tworzy się w Polsce społeczeństwo obywatelskie. Początkowo aktywne były głównie regionalne Komitety Obywatelskie, wielki ruch antykomunistyczny wspierający Komitet Obywatelski przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” Lechu Wałęsie. Socjologowie dokonali analiz tych komitetów, ich narodzin, kultury politycznej transformacji, instytucjonalizacji, wpływania na lokalne układy polityczne (por. Tadeusz Borkowski i Andrzej Bukowski 1993). Lokalne uczestni-

ctwo w życiu publicznym w formie samorządów miejskich i wiejskich badane było też przez Barbarę Lewenstein, która zajęła się również wspomnianymi Komitetami Obywatelskimi „Solidarności” i samorządami lokalnymi w Warszawie i na wsi, jakie wyłonione zostały w wyniku późniejszych wyborów (por. 1999). Po 1989 r. w życiu publicznym stał się ruch ekologiczny. Jest on też przedmiotem wielu badań socjologicznych (por. głównie Piotr Gliński 1996). Stowarzyszenie „Klon-Jawor” prowadzi rzetelne, ogólnopolskie badania dotyczące potencjału trzeciego sektora.

Warto zwrócić uwagę na pierwsze nowego typu badania nad płcią społeczną. Jest to faktycznie zupełnie nowa (gdyż na nowo konceptualizowana) problematyka socjologiczna w Polsce. Wskazać warto wspomniany ośrodek dydaktyczny w ISNS UW i dwa ośrodki badawcze. Pierwszy, ulokowany w IFiS PAN, charakteryzują zainteresowania nierównościami między mężczyznami a kobietami w obrębie struktury ekonomiczno-społecznej, w szczególności na rynku pracy (por. Henryk Domański 1992). Badacze z tego ośrodka stawiali jednak i inne ważne problemy, takie jak odmiennosc wychowywania chłopców i dziewcząt, podwójne standardy wobec osób reprezentujących różne płci w sądach, seks i prokreacja z punktu widzenia kobiet, problem aborcji z punktu widzenia kobiet (por. Anna Titkow i Henryk Domański 1995). W drugim ośrodku, w Uniwersytecie Warszawskim, Renata Siemieńska kierowała Interdyscyplinarnym Zespołem Badań nad Problemami Społecznymi Płci i Kobiet. Jest ona zainteresowana głównie problematyką polityczną. Jedną z ważnych prac tej autorki analizuje zachowania wyborcze w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem płci jako czynnika różnicującego elektorat; inna postuluje szersze niż udział w wyborach zaangażowanie kobiet w politykę (por. 1997, 2000).

Wielu obserwatorów polskiej socjologii zauważa spadek liczby socjologicznych publikacji poświęconych młodzieży. Trzeba jednakże odnotować działalność badawczą Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW, gdzie przez całą dekadę problemy młodzieży były wnikliwie studiowane. Jerzy Wertenstein-Żuławski kontynuował swe badania z poprzedniej dekady nad alternatywną kulturą młodzieżową, zwłaszcza artystyczną, czasów wielkiego przełomu (por. 1993). Poza ośrodkiem warszawskim powstała ciekawa praca Tomasza Szlendaka poświęcona podobnym problemom, ale uchwyconym pod koniec dekady (1998). W Instytucie Socjologii UMK w Zakładzie Socjologii Edukacji i Młodzieży wykonywane są liczne ważne prace, obecnie pod kierunkiem Krystyny Szafranec. Barbara Fatyga ze swym zespołem studiowała, głównie w Warszawie, rozmaite alternatywne ruchy młodzieżowe. Hanna Świda-Ziemia skoncentro-

wała się na „normalnej” młodzieży licealnej kilku dużych miast Polski. Interesował ją subiektywny świat tej młodzieży, stosowane przez nią kategorie pojęciowe i systemy wartości w końcu XX wieku (por. 2000).

Od początku wielkich przemian prowadzone są badania nad kulturą z punktu widzenia jej roli w procesie transformacji systemowej. Wskażę tu dwa tomy zbiorowe. W pierwszym, pod redakcją Aldony Jawłowskiej, Mariana Kempnego i Elżbiety Tarkowskiej (1993), redaktorzy i autorzy wyrażali nieufność wobec uznawania gospodarki i polityki za główne stymulatory zmian systemowych. Chcieli osadzić lokalne polskie przemiany w perspektywie procesów kulturowych zmieniających oblicze świata zachodniego. Eseje zamieszczone w książce poświęcono takim zagadnieniom, jak kulturowe tradycje realnego socjalizmu, z konieczności wpływające na postawy i zachowania Polaków po zmianie systemowej, chaos kulturowy po załamaniu starego systemu, erozja starych ideologii i próby konstruowania nowych ideologii i nowego sacrum. Postulowano nawiązanie do współczesnej socjologicznej i antropologicznej teorii kultury. Drugi zbiór ukazał się po dziesięciu latach od początków transformacji systemowej (Piotr Sztompka 1999). Co ciekawe, diagnoza stanu socjologii polskiej jest tu podobna, jak w poprzednio omówionym tomie: cywilizacyjno-kulturowy aspekt zmian dokonujących się w Polsce od roku 1989 nie jest w niej wystarczająco zaznaczany. Obie książki już w założeniu miały być diagnozami wstępnymi, gdyż wyłanianie się nowej, postkomunistycznej rzeczywistości jest procesem wciąż trwającym.

Od początku lat dziewięćdziesiątych trwają w Polsce badania nad dyskursem publicznym, ze szczegółową analizą nowych debat ideowych, z rozważaniami o tym, o czym w nowej politycznej i kulturowej sytuacji „wolno dyskutować” i o tym, co faktycznie jest w publicznym dyskursie pomijane (por. Marek Czyżewski, Kinga Dunin i Andrzej Piotrowski 1991; Barbara Lewenstein i Wojciech Pawlik 1994, Marek Czyżewski, Sergiusz Kowalski i Andrzej Piotrowski 1997). Badania te oparte były na teorii dyskursu publicznego (która później zdobyła w Polsce wielką popularność), na socjologii interpretatywnej i teorii rytuału.

Ważne zagadnienie badawcze to religijność. Od roku 1989 wzrosła w Polsce instytucjonalna rola Kościoła rzymskokatolickiego, ale powstało też bardzo wiele nowych zjawisk religijnych, związanych z jednej strony z otwarciem na Zachód (i Daleki Wschód), a z drugiej z narastającym w niektórych grupach społecznych poczuciem zagubienia i lęku. Liczne artykuły publikowane były w rozmaitych pismach, np. „Nomos”, „Przegląd Religioznawczy”, „Znak”, „Więź”, ale książek nie było wiele. Autorzy nawiązywali do różnych tradycji teoretycznych.

Podsumowaniem wstępnych procesów instytucjonalizacji i prywatyzacji religii był zbiór pod tytułem *Od kościoła ludu do kościoła wyboru*. Mamy tu analizę instytucjonalnego Kościoła katolickiego w procesie transformacji, analizę religijności społeczeństwa polskiego na tle religijności społeczeństw o ustabilizowanej demokracji, analizę religijności młodzieży, roli kapłana w nowej sytuacji społecznej, analizę fenomenu wierzących niepraktykujących, wreszcie prezentację jednej z mniejszości religijnych – świadków Jehowy (Irena Borowik i Witold Zdaniewicz 1996). Problemowi instytucjonalizacji i indywidualizacji religii w Polsce poświęcona jest w szczególności książka Ireny Borowik (1997). Prowadzone były badania nad nowymi zjawiskami religijnymi, w tym New Age i sektami. Ważnym ich podsumowaniem jest słownik nowych ruchów religijnych i parareligijnych, przygotowany przez Tadeusza Doktora (1999). Inne podsumowanie debat nad religią jako istotnym aspektem kultury w globalizującym się świecie, w tym w Polsce, to tom zbiorowy pod redakcją Mariana Kempnego i Grażyny Woronieckiej (1999). W pierwszej dekadzie XXI wieku pojawiło się, głównie dzięki wydawnictwu Nomos, bardzo wiele książek dotyczących różnych przejawów religijności w Polsce.

Prowadzone były faktycznie od końca lat osiemdziesiątych badania nad etnicznością. Demokratyzacja oznaczała wielkie ożywienie „ustabilizowanych” w Polsce mniejszości, których w Polsce jest mało, w sumie kilka procent. Pojawiło się jednak wielkie zainteresowanie tą problematyką. W szczególności trzeba podkreślić badania nad największymi z tych ustabilizowanych mniejszości narodowych. Jedną to mniejszość białoruską. Badania początkowo skupiały się na społecznej sytuacji polskich Białorusinów, potem coraz silniejszy nacisk kładziono na całe pogranicze, po obu stronach granicy (por. Andrzej Sadowski 1995). Drugą z tych grup to Ukraińcy. Badania te prowadziło kilka ośrodków. Wspomnę tylko nowy trend końca dekady – zainteresowań pograniczem, po obu stronach granicy (Grzegorz Babiński 1997). Warto też wskazać analizy „nowej” mniejszości niemieckiej. Jest ona nowa w takim sensie, że do roku 1989 władze polityczne zaprzeczały faktowi jej istnienia. Nie było więc żadnych możliwości badawczych; pojawiły się teraz (por. Zbigniew Kurcz 1995). Prowadzono ważne prace na temat stosunku Polaków do Żydów (por. Ireneusz Krzemiński 1996). Pogranicza polskie analizowane są w cyklicznych konferencjach w Zielonej Górze (por. Leszek Gołdyka 1999 i późniejsze liczne zbiory). Opublikowano też wiele prac poświęconych prezentacji wszystkich polskich mniejszości etnicznych (por. Marek Szczepański 1997; Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek 1998).

Liczne numery „Kultury i Społeczeństwa” poświęcono prawie w całości problematyce etnicznej.

Badania etniczne były różnie konceptualizowane. Wspomnieliśmy badania nad pograniczem, które wykraczają poza problematykę samej danej mniejszości w Polsce. Na ogół jednak w latach dziewięćdziesiątych brano pod uwagę problemy umacniania tożsamości etnicznej w nowych warunkach, kwestie stosunku do „obcego” i jego społecznej konstrukcji. Kontynuowano badania z poprzedniego przełomu dekad, inspirowane wówczas – z jednej strony – przez prace Małgorzaty Melchior, a z drugiej – Ewy Nowickiej. Prowadzono też badania nad stosunkami kulturowymi, tak jak widziane były z perspektywy grup mniejszościowych. Pojawiły się tu problemy dominacji kulturowej oraz kultury polskiej jako kultury obcej. Ukazało się kilka zbiorów tego samego zespołu (por. Janusz Mucha 1999, 2006).

Już w końcu lat osiemdziesiątych rozpoczęto polskie badania nad tymi cudzoziemcami, którzy w tym czasie w Polsce przebywali, czyli zagranicznymi studentami. Po 1989 r. Polska stała się w pewnej mierze krajem imigracji. Na początku dekady publicznie wyrażano obawy, że setki tysięcy przybyszów ze Wschodu będą się przez Polskę przedzierały do krajów zachodnich. Tak się nie stało, ale pojawiają się w Polsce uchodźcy, azylanci, pracownicy nisko i bardzo wysoko wykwalifikowani. Imigracja stała się przedmiotem analiz socjologicznych i psychospołecznych (por. Halina Grzymała-Moszczyńska i Ewa Nowicka 1998). Badania takie prowadzi też Ośrodek Badań nad Migracjami w Instytucie Studiów Społecznych UW. Na początku XXI wieku badań nad migracjami jest już bardzo wiele.

W roku 2004 Polska i kilka innych krajów Europy Środkowowschodniej zostało przyjętych do Unii Europejskiej. Było to (i jest dziś) poważne wyzwanie polityczne, ale też strukturalne i kulturowe dla polskiego społeczeństwa. W latach dziewięćdziesiątych powstały ośrodki studiów europejskich na polskich uniwersytetach oraz programy badawcze. Tematem były przede wszystkim postawy Polaków wobec integracji europejskiej. Wielu Polaków chciało wejścia „do Europy”, bo czujemy się związani z cywilizacją zachodnią. Jednak – z drugiej strony – to wejście było potencjalnym zagrożeniem dla starego przemysłu, groziło dużym bezrobociem. Pojawić się miał się problem polskiego rolnictwa, które jest zacofane i mało efektywne. Integracja była też problemem dla ludzi o tradycyjnej, katolickiej orientacji światopoglądowej, którzy bali się silniejszego wpływu zlaicyzowanej kultury zachodniej. Elżbieta Skotnicka-Illasiewicz zajęła się takimi zagadnieniami, jak definiowanie Europy w polskiej tradycji historycznej, a także integracja europejska

w oczach elit parlamentarnych i ich elektoratów w pierwszej połowie dekady (1997). Rozważano też problem tego, w jakim stopniu pod różnymi względami społeczeństwo polskie jest obiektywnie przygotowane do tej integracji. Podjęły tę kwestię programy badawcze inicjowane i finansowane przez Fundację Friedricha Eberta. Ukazało się kilka tomów zespołu kierowanego przez Jerzego Hausnera i Mirosławę Marody. Drugi z nich, zatytułowany *Przystąpienie czy integracja. Polska droga do Unii Europejskiej*, koncentrował się na takich zagadnieniach, jak ekonomiczne szanse, dylematy i zagrożenia integracji europejskiej, polskie rolnictwo i obszary wiejskie, polityka polska jako stymulator i bariera integracji europejskiej, kapitał społeczny Polaków, sposób prowadzenia dyskursu publicznego jako szansa i bariera integracji, kultura prawna społeczeństwa a szanse integracji (Jerzy Hausner, Mirosława Marody, Jerzy Wilkin, Andrzej Wojtyła i Marek Zirk-Sadowski 1998). Wspomnieć też warto podobny program badawczy zainicjowany przez Komitet Socjologii PAN w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych. Badania te były podsumowaniem prowadzonych w różnych polskich ośrodkach naukowych analiz polskiego społeczeństwa. Rozdziały raportu dotyczyły takich kwestii, jak sposób zorganizowania polskiej gospodarki w warunkach rynku; społeczno-kulturowe aspekty rolnictwa; problemy społeczne okresu transformacji ustrojowej; dostosowanie polskiego prawa do prawa europejskiego; centralizacja i regionalizm w polskich tradycjach, postawach i instytucjach; demokracja lokalna i sposoby pełnienia władzy politycznej w porównaniu z takimi samymi zjawiskami w krajach należących do Unii Europejskiej; tożsamość narodowa w perspektywie wejścia przez Polskę do licznych instytucji ponadnarodowych; współczesna obyczajowość polska w porównaniu z obyczajowością w różnych krajach Unii; rola Kościoła rzymskokatolickiego z perspektywy integracji europejskiej; rola młodzieży w integrowaniu Polski z Europą Zachodnią (por. Janusz Mucha 1999). W roku 2003 „The Polish Sociological Review” poświęcił zeszyt specjalny (nr 1) relacjom między Polską a Unią Europejską.

Innym podsumowaniem wielu rozmaitych badań (przede wszystkim prowadzonych przez uczonych z IFiS PAN) poświęconych społeczeństwu polskiemu pierwszej dekady po roku 1989 były zbiory *Elementy nowego ładu* (Henryk Domański i Andrzej Rychard 1997) oraz *Jak żyją polacy* (Henryk Domański, Antonina Ostrowska i Andrzej Rychard 2000). Osobno trzeba wspomnieć o innej syntezie, związanej z programem badawczym, który trwa od dwudziestu lat pod nazwą „Polacy”. Zespoły pod kierownictwem Władysława Adamskiego prowadziły badania nad warunkami

życia i aktywnością polskiego społeczeństwa w latach „Pierwszej Solidarności”, w okresie „normalizacji” pod rządami wojskowych w latach 1984 i 1988, w okresie negocjacji władz komunistycznych z solidarnościową opozycją pod koniec lat osiemdziesiątych i w początkach transformacji w roku 1990 i wreszcie w roku 1995. Te ostatnie badania prowadzone były we współpracy z uczonymi czeskimi, słowackimi i francuskimi (por. Władysław Adamski, Jan Buncak, Pavel Machonin i Dominique Martin 1999). Opublikowana pod redakcją Adamskiego (1998) książka o aktorach i klientach polskiej transformacji podejmuje następujące problemy: stara i nowa struktura społeczna; poczucie deprywacji potrzeb materialnych a cele życiowe jednostek; postawy egalitarne i interesy w procesie zmian ustrojowych; zmiany pozycji społecznej w aspekcie subiektywnym; aktorzy społeczni i instytucje oraz ich strategie adaptacyjne; zmiany w postawach i zachowaniach politycznych w latach 1988-1995; dynamika interesów i preferencji ustrojowych w powiązaniu ze zmianami własnościowymi w gospodarce; sytuacja rolników i wreszcie interes narodowy i resentymenty etniczne w procesie zmiany ustrojowej.

Historia socjologii polskiej była też w tamtej dekadzie problem badawczym. Był on ważny dla samoświadomości dyscypliny. Duży zespół uczonych pod kierunkiem Jerzego Szackiego opublikował w 1995 r. ogromną antologię prac 57 polskich socjologów, tworzących w ciągu ostatnich stu lat. Książka poprzedzona została bardzo długim, szkicem Szackiego na temat historii socjologii polskiej. Rok później Nina Kraśko opublikowała pracę na temat instytucjonalizacji socjologii polskiej w latach 1920-1970, a faktycznie poczynając od samego początku XX wieku (1996). Przez całą dekadę trwały prace Włodzimierza Winclawskiego nad słownikiem biobibliograficznym socjologii polskiej. Pierwszy tom ukazał się w roku 2000, trzeci zaś w roku 2007. Winclawski zorganizował też i założył razem z ZG PTS w Toruniu Archiwum Socjologii Polskiej PTS-UMK. Trwały studia nad dorobkiem Floriana Znanińskiego i jego znaczeniem po kilkudziesięciu latach (por. Elżbieta Hałas 1999). W kolejnej dekadzie ukazało się więcej takich prac, na przykład tom pod redakcją Janusza Muchy i Włodzimierza Winclawskiego *Klasyczna socjologia polska i jej współczesna recepcja* (2006).

W ostatniej dekadzie rozpoczęto ważne programy badawcze, które doczekały się publikacji w pierwszej dekadzie XXI wieku. Przykładowo wymienię dwa. Jeden to kierowany przez Janusza Mariańskiego projekt Komitetu Socjologii PAN, dotyczący moralności społeczeństwa polskiego. Drugi to projekt badań nad sytuacją polskiej młodzieży w całej dekadzie wielkich przemian, realizowany przez Krystynę Szafranec.

OBECNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA

W tym tekście za polskich socjologów uważamy tych badaczy, którzy przynajmniej na część etatu pracowali w latach 1990-2000 w Polsce, a w publikacjach sami prezentowali siebie jako osoby instytucjonalnie związane z Polską. W przypadkach, gdy tak zdefiniowany polski socjolog opublikował artykuł, podając niepolską afiliację, nie będzie tu uwzględniany, a gdy podawał polską afiliację – będzie. Warto tu też zauważyć, że przez ostatnie dekady zachodnie uniwersyteckie wydziały socjologii zatrudniły na stałe licznych Polaków, wykształconych przez polskie uniwersytety.

Kazimierz M. Słomczyński, w referacie na zjeździe socjologicznym w Rzeszowie w 2000 r., zauważył na podstawie badań ilościowych oraz wywiadów z zagranicznymi uczonymi, że ta obecność międzynarodowa jest faktycznie znacznie mniejsza niż potencjał socjologii polskiej. Akceptując zasadniczo wspomnianą tezę, popatrzmy na nieco inne fakty niż te, które interesowały Słomczyńskiego. Chodzi nam o to, o czym piszą Polacy w pismach nieskoncentrowanych tematycznie na Europie Środkowoschodniej (czy na samej Polsce). Zajmiemy się więc po pierwsze trzema pismami międzynarodowymi: „European Sociological Review”, „European Societies”, „International Sociology” oraz – po drugie – liczącymi się na świecie socjologicznymi pismami „narodowymi”: „British Journal of Sociology” i „Sociology” w Anglii, „Koelner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie” i „Zeitschrift für Soziologie” w Niemczech, „Revue Francais de Sociologie” we Francji, „American Journal of Sociology” i „American Sociological Review” w USA. Uważamy je za pisma reprezentatywne dla współczesnej socjologii światowej „głównego nurtu”.

Inaczej niż Słomczyński, z uwagi na trudność z uzyskaniem systematycznej wiedzy o książkach opublikowanych przez polskich socjologów za granicą, nie uwzględniamy ich tu. Trzeba jednak pamiętać, że na przykład Zygmunt Bauman, Jadwiga Staniszkis i Piotr Sztompka ogłaszają obszerne i szeroko dyskutowane książki w renomowanych wydawnictwach światowych, ustosunkowując się w nich również i do przemian zachodzących w Polsce. Choć są to uczeni polscy, należą niewątpliwie do zbiorowości socjologów światowych, identyfikowanych raczej ze swymi pracami, niż z krajem pochodzenia.

W „British Journal of Sociology” znaleźliśmy po 1989 r. tylko jeden artykuł (recenzje tu pomijamy) polskiego autora (Lena Kolarska-Bobińska 1(1994)), w „American Sociological Review” jeden z udziałem polskich

autorów (Melvin Kohn, Kazimierz M. Słomczyński, Krystyna Janicka, Valeri Khmelko, Bogdan Mach, Vladimir Paniotto, Wojciech Zaborowski, Roberto Gutierrez i Cory Heyman 4(1997)), w „American Sociological Review” – jeden (Melvin Kohn, Atausi Maoi, Carrie Schoenbach, Carmi Schooler i Kazimierz M. Słomczyński 4(1990)), w „Zeitschrift für Soziologie” – jeden (Piotr Sztompka 2(1993)). W innych wskazanych wyżej pismach narodowych nie ma w ogóle polskich autorów artykułów.

Popatrzmy na pisma międzynarodowe. „European Societies” zaczęło dopiero wychodzić w roku 1999. W następnej dekadzie pojawiło się tu kilka tekstów polskich autorów (Janusz Mucha i Mike F. Keen 2(2004), Henryk Domański 2(2005), Christoph Bühler i Ewa Frątczak 3(2007), Henryk Domański i Dariusz Przybysz 4(2007)). Wydawany przez Oxford University Press „European Sociological Review” zamieścił w tej dekadzie dwa teksty z udziałem polskich autorów. Oba przygotowane zostały na podstawie materiału z czasów socjalistycznych (Zbigniew Sawiński i Henryk Domański 3(1991); Bogdan Mach, Ulrich Mayer i Michał Pohoski 1(1994)). Na początku XXI wieku pojawiły się też dwa artykuły, Henryka Domańskiego (2(2008) i Anny Matysiak ze Stephanie Steinmetz (3(2008)). Inaczej było już w „International Sociology”. Tu, od 1990 do końca roku 2000 r. znalazło się siedem tekstów z Polski (Zbigniew Sawiński i Henryk Domański 2(1991); Florian Zieliński 1(1994); Piotr Sztompka 2(1990), 1(1996); Antonina Kłoskowska 1(1992); Anna Buchner-Jeziorska i Julia Evetts 1(1997); Joanna Pommersbach i Jacek Woźniak 4(1991)). W następnej dekadzie też są polskie teksty: Joanny Kurczewskiej (1(2002)), Antoniego Sułka i Niny Krasko (2(2002)), Jacka Kurczewskiego (1(2003)) i Grażyny Skąpskiej (1(2003)).

Spójrzmy na obecność Polaków we władzach European Sociological Association i International Sociological Association i na aktywność w przygotowywaniu kongresów tych towarzystw (nie chodzi nam tu o referaty w grupach roboczych ani o przewodnictwo grupom roboczym, lecz o co najmniej szczebel wyżej). Zaczniemy od ESA. Zaczęło się ono kształtować na początku lat dziewięćdziesiątych. Pierwsza Europejska Konferencja Socjologów odbyła się w Wiedniu w roku 1993. Utworzył się tymczasowy Komitet Kierujący (Steering Committee) ESA, w którym z Polski zasiadł Władysław Kwaśniewicz (wkrótce zastąpił go Janusz Mucha). Pierwsze formalne wybory w towarzystwie odbyły się podczas Drugiej Europejskiej Konferencji Socjologów w 1995 r. w Budapeszcie. Tu wybrany do Komitetu Wykonawczego (Executive Committee) został Janusz Mucha. Do Komitetu Wykonawczego wyłonionego podczas trzeciej konferencji w Essex w roku 1997 nikt z Polski nie został wybrany,

a w Komitecie wyłonionym podczas czwartej konferencji w Amsterdamie w roku 1999 zasiadła Elżbieta Hałas. Spędziła tam dwie kadencje. Po niej do zarządu dostał się w Murcji w roku 2003 Marek Ziółkowski, który został wiceprzewodniczącym towarzystwa. Kolejną polską członkinią w zarządzie została w Toruniu w roku 2005 Monika Kwiecińska-Zdrenka. We wszystkich tych komitetach niektóre znacznie mniejsze kraje naszego regionu, o słabszej niż Polska tradycji socjologicznej, miały większą reprezentację. Popatrzmy teraz na wykłady plenarne podczas wspomnianych konferencji socjologów europejskich. W Wiedniu wygłosił taki wykład Włodzimierz Wesołowski. W Budapeszcie wykład plenarny (program zapowiadał wykład półplenarny) wygłosił Piotr Sztompka (półplenarny wykład przedstawiła Jolanta Kulpińska). W Essex i w Amsterdamie nikt z Polski nie wygłosił ani wykładu plenarnego, ani półplenarnego. Podczas konferencji w Helsinkach wykład plenarny wygłosiła Jadwiga Staniszkis, podczas konferencji w Murcji Marek Ziółkowski. Podczas konferencji w Glasgow w roku 2007 wykład półplenarny wygłosił Janusz Mucha. Podczas konferencji w Helsinkach w 2001 r. książka pod redakcją Elżbiety Hałas omawiana była w sesji *meet the author*. W trakcie konferencji w Murcji w 2003 r. książka Piotra Sztompki i książka pod współredakcją Janusza Muchy były przedmiotem odrębnych sesji *meet the author*. Inna książka pod współredakcją Janusza Muchy była przedmiotem takiej sesji na następnej konferencji ESA w Glasgow.

Przejdźmy do ISA. Podczas Światowego Kongresu w Bielefeld (w roku 1994) członkiem Komitetu Wykonawczego (Executive Committee) został Piotr Sztompka. On też od roku 1998 (Kongres w Montrealu) był wiceprezesem towarzystwa do spraw programowych i przygotowywał nowy kongres w Brisbane w Australii, który odbył się w roku 2002. W Bielefeld nikt z Polaków nie był organizatorem sesji plenarnej ani symposium. W Montrealu w tej drugiej roli wystąpił Piotr Sztompka. Podczas kongresu w roku 2002 w Brisbane Piotr Sztompka został wybrany Przewodniczącym ISA.

Upadła dawniej scentralizowana współpraca socjologów krajów regionu, ale socjologowie z sąsiednich krajów są zapraszani na zjazdy PTS, istnieją wspólne projekty badawcze, wspólne publikacje, o czym już wspominałem.

PODSUMOWANIE

Socjologia polska zajmowała się – naszym zdaniem – wszystkim tym, co istotne w bardzo poważnie zmienionej Polsce i co dawało się zbadać metodami (ilościowymi i jakościowymi) mającymi wystarczającą wówczas legitymizację. Dawała ważną i adekwatną wiedzę o kraju w trakcie radykalnej przemiany. Prezentowane wyżej kierunki badań pokazują wyraźnie, że nie było takiego obszaru spraw społecznych (w szerokim sensie tego słowa), który nie byłby wnikliwie penetrowany przez socjologów, stosujących wspomniane wyżej metody. Dorobek badawczy minionej dekady był więc, naszym zdaniem, bardzo pokaźny.

Nauka jest instytucją międzynarodową, globalną. Ta globalizacja socjologii nie jest jednak szczególnie wyraźna w przypadku polskim. Po krótkiej fascynacji Polską w latach osiemdziesiątych wyniki polskich badań socjologicznych z trudem przebijały się na forum międzynarodowe. Jednak rosła liczba polskich publikacji w pismach międzynarodowych.

Dyscyplina działała zasadniczo w starych ramach instytucjonalnych, ale ramy te systematycznie ewoluowały. Zlikwidowane zostały jednak tylko te instytucje, które w jednoznaczny sposób powiązane były ze starym, odrzuconym systemem politycznym. Powstały liczne nowe instytucje badawcze i edukacyjne. Tak więc całościowa struktura instytucjonalna poważnie się przekształciła, z całą pewnością na korzyść.

Pisaliśmy o ciągłości kadrowej polskiej socjologii. Warto na koniec wspomnieć o jej nestorach. Antonina Kłoskowska była bardzo aktywna i twórcza przez całą prawie pierwszą dekadę, a jej obszerna książka o kulturach narodowych „u korzeni” (1996) wzbudziła wiele debat i wyznaczyła nowe perspektywy badawcze (por. Joanna Kurczewska 2000). Jan Szczepański nie był już tak bardzo aktywny, jak poprzednio, ale nadal publikował. Kilku nestorów to uczeni tak aktywni, że występują w tym tekście po prostu jako badacze.

Można jednak powiedzieć, że przy niewątpliwej ciągłości (występującej w wielu zakresach), mieliśmy w polskiej socjologii do czynienia z licznymi ważnymi zmianami. Wynikały one z przemian społeczeństwa i to w trojakim sensie. Po pierwsze, skoro bardzo poważnie zmieniło się społeczeństwo jako przedmiot badań, musiała się zmienić i analizująca je socjologia. Po drugie, zmiany społeczne polegały na wprowadzeniu demokratycznego systemu politycznego, który jest warunkiem wolności badawczej nauk społecznych. Nie ma już politycznych ograniczeń działalności poznawczej, nie ma widocznej intencji ani możliwości narzucenia

socjologii jednego paradygmatu badawczego. Pozostają oczywiście ważne ekonomiczne ograniczenia badań. Po trzecie, w związku z przemianami gospodarczymi i politycznymi nastąpiła pozaakademicka profesjonalizacja socjologii – powstały nowe zawody socjologiczne.